

Килимэт уларыыыта

Бүлүү—Үөһээ Бүлүү—Ньурба—Элгээйи—Сунтаар

Джордж Мэйсон университетин (АХШ) антропология профессор, дуоктар Сюзан Крейт (Susan Crate) көбүлээнининэн, от ыйын 1 күнүттэн 7-гэр диэри килимэт уларыыытыгар сыһыаннаах билии атастаһыта буолла. Көһнөрү биир сиргэ мунһахтаан быһаарсыы буолбатах — айан кэмигэр. Бу айан бөлөбөр бааллар: Саха сиринээби Ирбэт тон институтун географ-учуонайа Федоров Александр Николаевич, Гуманитарнай чинчийи институтун этнолог-учуонайа Филиппова Виктория Викторовна, Айылба харыстабылын министиэристибэтин үлэһитэ Буолаева Ньургуйаана Сергеевна, Дьокуускайдаагы 1 №-дээх педагогическай колледж преподавателэ Егорова Лена Митрофановна, ассистент-тылбаасчыт Егоров Прокопий Митрофанович, Кетрин Туйаара, Егоров-Крейт уонна суоппар Кондаков Авксентий Петрович.

Сюзан Крейт Сунтаар түөрт нэһилиэгэр: Элгээйигэ, Толоонго, Кутанаба уонна Хоробо икки сайын устата үлэлээн, тугу-ханныгы билбитин түмэн, ырытан билиһиннэрдэ. Ол түмүгэр үөскээбит санааларын бүгүн «Кыым» аабааччыларыгар тиэрдэр.

Дьон-сэргэ кэнники сылларга Айылбаба, сүннүчүнэн, тобус уларыыы баарын этэр: 1) Кыһыммыт уруккутаарар сылаас буолла; 2) Сир-дойду ууга барда; 3) Үгүстүк халаанньыр; 4) Сайына тымныы; 5) Салгын тэмпэрэтирэтэ эмискэ уларыар; 6) Дьыл түөрт кэмэ хойууур; 7) Ардах элбэх; 8) Хаар халын; 9) Кыыл-сүөл, көтөр-сүүрэр арайыыр.

Урукку өттүгэр манна хаһан да биллибэтэх-көстүбэтэх көтөр кынаттаах кэлэр буолбут.

Бу сайын аны атын улуустарга айылбаба уонна тулалыыр эйгэбэ эбии тугу билэ-көрө сылдьалларын

Онон бу үлүгүрдээх баай-дуолу тэпсэ сылдьан, баай-байылыат олобу огосторго дьулуһуохтаахпыт.

— Айылба гааһа бэйэбитигэр туһалыырын оннугар, киһи эрэ кыһыйыах, бастакынан таҕ дойдугарга тахсар. Нэһиликтэри гаастааһын олус нэс. Оттон ньиэби сырьё эрэ быһыытынан чөлчөки сыанаба атылыырга «сыыдамсыйар-быт» тобо сүрэй?!

— Ыччат үлэттэн тэйбитэ айылбатыттан эмиэ тэйэригэр төрүөт буолла.

— Атын судаарыстыбалар билим ситиһиилэригэр, көдьүүстээх технологияба уонна үлэһит дьонго тирэбирэн,

тэһни туган үөрэтэр былааннаахпын. Оччотугар үчүгэйи үтүктүү, кыһалбаттан үөрэни, уопут атастаһыта да баар буолуо этэ.

Өбүгэлэрбит кыһалбалаах киһи кыһаллыгас, тобуллабас буоларын билэн: «Кыһалба үөрэтиэ», — дириллэрэ. Оттон сүрээбэ суох диир оннугар «күн кыһалбата суох» диэн кэлэйэллэрин биллэрэллэрэ.

Туох барыта үөрүйэхтээх. Кыһалбаттан үөрэни киһиттэн бэйэтиттэн тутулуқтаах. Оттон судаарыстыбаттан босуобуйа ыла-ыла, быар куустан олоруу, үлэ үөрүйэхтэрин умнуу туох үчүгэйэ кэлиэй? Көгүөхтэригэр диэри айахтарыгар ас уган биэрэллэрин кэтэхэр кэбэ оболоругар дылы буолбаат?! Кэбэ оботунуу кэтэхэн-мананан улааппыт киһи ийэтин-аратын утумнуур кыабын сүтэрэр. Бу — судаарыстыбага да, бэйэбэ да аанньата суох.

Бүлүү, Үөһээ Бүлүү, Ньурба, Сунтаар, Элгээйи кэнниттэн мин Кутанаба, Толоонго, Хоробо сылдьан (Сунтаар улууһа) икки сыллаах үлэм түмүгүн билиһиннэрдим. Дьонго тус бэйэлэриттэн тутулуқтаах туһалаах сүбэлэри биэрэргэ кыһаным. Гааһы уонна ньиэби сизэри таһынан уматан энизэргийэни ылыы парниковай гааһы үөскэтэр. Ол — Сир сойутунарын харгыстыыр. Маһы олоччу көрдии

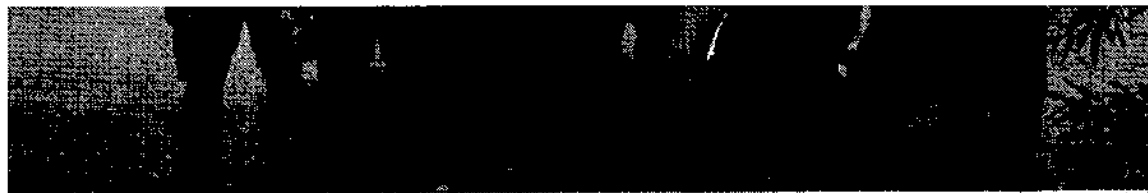
улуустарга айылбаба уонна тулалыыр эйгэбэ эбии тугу билэ-көрө сылдыалларын лаппыдан ыйыталастым. Дьон килиимэт сылайытыгар туох санаалаахтарын, айылбаба тахсар алдыаны-кээһини тобо, туохтан буоларын төрүт олохтоохтор туох диэн тойоннууларын, тугу билгэлииллэрин тоқкоолостум.

Аан дойдутаабы билим (наука) эйгэтигэр сылайыы туһунан билии-көрүү, иһитиннэри элбэх. Оттон мин тыа дьонугар айылба уустук эко-систимэтин туһунан сиһилии көрдөрөн, ыкса алтыһан үлэли сатаатым. Ону таһынан анал бэлэмнэх, үөрэхтээх испэсэлиистэри кытта үлэлэстим.

Туһалаах сүбэлэр

Ирбэт тоң институттан Федоров Александр Николаевичи кытта биригэ үлэлэтибит. А.Н. Федоров кыраапыка, ырытыы, слайда көмөтүнэн Саха сиригэр уот курааннар, угут дьыллар, уу сuttар хаһан кэлэн ааспыттарын көрдөрдө. Хотугу, илинги, Бүлүү улуустарыгар хастыы сыл буола-буола хатыланан, эргийэн кэлэрин кэлсээтэ. Аны туран, ураты бэлиэ кэмнэрин сылларынан тэҥнээн көрдөрө-көрдөрө, дьын олоххо буолбут чэхчыларга тирэбирэн сөһөргээбитэ дьону-сэргэни ордук сэргэхситтэ. Маны олохтоох бас-көс, «сир түһүгэ» дьон олус биһири иһиттилэр. Кинилэр ыанныыта сылдыбыт үгүс ыйытыыларыгар хоруй ыллылар. А.Федоров ирбэт тоңу ингэн-тоңон үөрэллэтигэ отуттан таһа сыл буолбут. Онон дьиз туттарга, хаарбах да дьизэлэр сингэн-хотойон түспүттэрин даһаны быһылырга билим (наука) саҥа ньымаларын туһанарга сүбэ-ама биэртэлээтэ.

Холобур: 1) Кэтэх дьизэни сыбаайа үрдүгэр тутар эргиччи

барыстаах. Сыбаайаны түһэрэн баран, избилибит турбалары (ахсаана дьиз улаханантан-кыратыттан тулууктаах) избилилэрэ туруору буоларын курдук туора ууруллар, онтон ол үрдүнэн буор кутуллар (тиэргэн сирин үрдэтэн). Бу турбаларынан кыһын тымныы салгын киирэн, ирэ быһыы-тыйбыт буору тонгорор. Оттон сайыныгар маны итии салгын киирбэт гына онгоһуллуохтаах.

Иккис холобур. Скважиналары хаһыллар уонна биир төбөтө бүтэй (тэстибэт) турбалары туруору (ингэри да буолуон сөп) угуллар уонна көмүллэр. Турбаларга кыраһыын эбэтэр сэлээркэ кутуллар. Кыһын тымныыга кыраһыын (сэлээркэ) хойдон (плотнона үрдээн) турба түгэбин булар уонна турба тулатыгар ирэ сытар буору тонгорор.

Манчык технология туһунан ирбэт тоң инженерията дьарыктаах тэрилтэлэр үлэлэриттэн сиһилии билсэххэ сөп. Холобур, Ирбэт тоңу чинчийэр институт, ЯкутПНИИИС, МГУ, о.д.а.

Олорор дьизэлэригэр кыһалбалаах дьон, кырдык да, улахан абыраллаах сүбэ-ама ыллылар. Сорохтор өрөмүөнгэ кирэдьиит харчы эгин ылаары сылдан баран, хата бу ньыманы туһаннаах, кур иэскэ киирбэт кыахтаммыттарын билэн үөрбүттэр.

Кырдыга, дьиз акылаатын, муостатын сиһин, муостатын, ардыгар түһүк анныгар дьиз эргиири абырах сыл буола-буола уларытар сыанан абаабат. Үп-харчы, матырыйал ороскуотун ааһан-суоттаан да көрдөххө, хас эмэ төгүл барыстаах эбит. Александр

Николаевичка бу абыраллаах сүбэлэрин иһин сылдыбыт улууспут аайы махтаһылар, судургу да ньыма улахан туһалаабын итэбэйдилэр.

Дьон-сэргэ көрсүһүлэргэ тугу эттэ-тыһына?

— Байар-тайар туһугар айылбабытын харса суох куорбаллаатыбыт, мэнгэ халлааммытын дьөлүгэ көтөбүт, озон бүрүөһүнүн алдыатабыт. Халлааммыт тырыттаһас сарайдах дьиз курдук буолла. Онон айылбабыт эмсэбэлээбитигэр иэгийэр икки атахтаах бэйэтэ улахан буруйдаах.

— Быйагы былдыаһы үйэтигэр халын харчыны уонна былааһы таһара онгоостон, айылбабытыттан аһаардастыы баһан эрэ ылар сыһыан олобурда.

— Айылба баайын түөрэ баһан таһааран байар соруктаах батарыы баһыйда.

— Тулалыыр эйгэбит туһунан билиибит быстар кэмчи.

— Тулхадыйбат тулааһын буолуохтаах бас-көс дьоммут дуомнара быыбар кэмигэр былдыаһа-былдыаһа эрэннэрэн-мэктиэлээн баран, ууга тааһы бырахпыт кэриэтэ сүттүлэр.

— Саха сирин баайын ааһан иһэр туора урдустар агчарыйыах курдуктар, ол улуу дьаалылар устугас дойдуларыгар кубулуйуох кутталлаахпыт.

— Куһаҕан дьаллыкка ылларбыт дьон айылбаба амарах сыһыаннара суох.

— Саха сирин ойуура-тыата Арасыйа атын түөлбөлөриттэн быдан киэн.

айылбаларын чөл тутарга өрүү кыһаллаллар;

— Өрхөн өй тобулбутун киһи аймах интэриэһигэр туһаннаахха наада.

Итингэн да атын санаа-оноо, «дууһа хаһыта» иһилинэ. Учуонайдар көпсөөннөриттэн айылба бэйэтин оһорунар ньымалардаабын билэн, дьон син эҕди буоллулар.

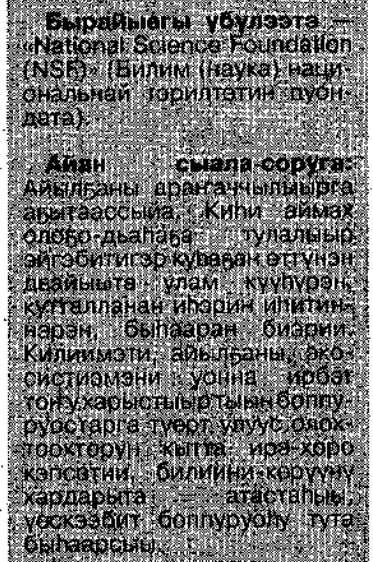
Айылбаны харыстааһын аан дойдуга үрүүһүн бүтүмүмүт дьыалапта буолбута туохтан көстөрүө?

Туораттан, тас дойдулар кэлэн кыттыһар-кыһаллар курдук буолбуттарыттан билэбит. Бэйэлэригэр эргиччи туһалаабын, барыстаабын билэн эрдэхтэрэ.

Түөрт улууһунан айанныы сылдьан дьонтон элбэҕи билим уонна айылба эко-систимэтигэр сыһыаннаах билиини көрүүнү дьонго тиэрдэргэ, өйдөтөргө диэн, бигэ санааба кэллим. Дьыл түөрт кэмэ урут-тааһыныгар-хойутааһыныгар, уһуругар-кылгырыгар дьон хайдах дүүрөлөһөн, айылбаны кытта алтыһан олохторун онгостолорун үөрэтиэххэ. Үлэни хайдах тэрийиэххэ, саатар, айах булунар туһугар тугу гынаахха диэн боппуруос үөскүүр. Мин маньаха сыһыаннаах чинчийэр үлэбин сабалаатым.

Майгынаһар килиимэттээх Канада уонна Саха сирин төрүт олохтоохторугар дьыл кэмин уларыйыта хайдах дьайарын

парниковай гааһы үөскэтэр. Ол — Сир сойутунарын харгыстыыр. Маһы олоочу кэрдии түмүгэр тыһынар кислородпут абыһаата, атмосфераба угле-кислай гаас элбээтэ. Ойуур-тыа ирбэт тоңу хаххалаан харыстыыр, оттон ойуурга турбут баһар Сир ньуурун алдыатар. Ол түмүгэр ирбэт тоң уулан, салгын итийиитэ тэтимирэр. Маны дьон бигэтик биллэ. Кинилэр Саха сиригэр тыал

Быйаһыгы үбүлээтэ «National Science Foundation (NSF)» (Билим (наука) наци-ональнай тэриилтэтин дуондата).

Айан сыла соруга: Айылбаны дьарыктааһыгар абыраллаах. Киһи аймах олоҕо-дьаһага тулалыыр эйгэбитигэр куһаҕан өтүһүнэн дьайыта улам күүһүрэн кутталланан иһэрин иһитинэһэрэн, быһааран биһири. Килиимэти айылбаны эко-систимэни уонна ирбэт тоңу харыстыыра тыһы боппуруостарга түөрт улуу олохтоохторун кытта ирэ хоро көпсөтүн билиини көрүүнү хардарыта атастаһыы үөскээбит боппуруоһу тула быһаарыы.

уонна күн күүһүн эниэргийэни ылыыга туһанан эрэллэрин сэргээтилэр.

Түгэни туһанан, хоммут-сынньаммыт ыалларбытыгар, тэрээһин баһы үлэтигэр түбүгүрбүт дьоммутугар барба махталбытын хаһыатынан тиэрдэбит. Бу үлэбитигэр төһүү буолбут тэрилтэлэргэ — «Знание» уопастыбаһа (сал. А.А. Мартынов) уонна Айылба харыстабылын министиэристибэтигэр (миниистир В.А. Григорьев) махталбыт улахан.

Сюзи КРЕЙТ,
Элгээйи-Дьокуускай-
Фэрфакс (АХШ).